

ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ПЕДАГОГА

А.І. Федорова

канд.іст.наук, доцент,

кафедра історії та етнографії ОНПУ

Педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі (І.А.Зязюн) [1, с.30].

Сучасна гуманістична парадигма освіти висуває нагальну потребу в професійно-компетентному викладачі, котрий здатен не тільки до реалізації свого творчого потенціалу, особистого саморозвитку, а й до здійснення рефлексивних процесів самопізнання. Структура рефлексивної компетентності викладача вищого навчального закладу має багатоаспектний характер, оскільки її визначальну сторону складає готовність до "суб'єкт-суб'єктного спілкування", до конструктивного розв'язання різноманітних комунікативних завдань, а також оволодіння прийомами спілкування на глибинному, особистісному рівні.

Проблема рефлексії привертає увагу не одне покоління дослідників. Англійський просвітник Джон Локк розглядав рефлексію як джерело особливого знання, коли спостереження спрямовується на внутрішні дії; німецький філософ Г. Гегель – як взаємне відображення зовнішнього та внутрішнього, сутності та явища. Проблема рефлексії у структурі педагогічної роботи представлена у працях І. Зимньої, Н. Кузьміної, Ю. Кулюткіна, А. Маркової, Л. Мітіної, А. Бізяєвої, В. Семиченко, І. Стеценко та ін. Серед останніх вітчизняних досліджень даної проблеми можна виділити роботи О. Городиської, О. Мирошник, А. Солодки, О. Кравціва, М. Михнюка та ін. Дослідники звертають увагу на рефлексію як, передусім, на необхідний компонент в професійному розвитку педагога.

Ю.М. Кулюткін зазначав, що рефлексія не може розглядатися як «добавка» до основних функцій вчителя. «Без постійного аналізу та

самоаналізу вчитель не зміг би глибоко усвідомлювати проблеми, що виникають на практиці та правильно обирати шляхи їх вирішення, критично оцінювати та корегувати отримані результати», педагогічна рефлексія педагога забезпечує як об'єктивізацію власного досвіду, так і розуміння досвіду інших [2, с. 77-78].

Л.М. Мітіна розглядає педрефлексію як здатність подолання та відвернення таких негативних явищ як ранні «педагогічні кризи», «педагогічне виснаження» [3].

А.О. Бізяєва трактує феномен рефлексії як дослідницький процес, який спрямовує свідомість індивіда на себе самого: людина займає по відношенню до себе позицію дослідника, який починає вести внутрішній діалог із приводу самого себе як особистості, партнера по спілкуванню або суб'єкта будь-якої діяльності [4, с. 23].

О.М. Городиська визначає рефлексію як процес і результат самоаналізу суб'єктом свідомості, поведінки, внутрішніх психічних актів і станів, власного досвіду, особистісних структур; рефлексія – важливий фактор розвитку особистості, формування її культури і професіоналізму [5, с.29].

Наразі надзвичайно актуальним науково-практичним завданням є розробка технологій формування рефлексивних вмінь педагога та його професійної компетентності. Тому метою даної статті є виокремлення особливостей педагогічної рефлексії саме педагога та доведення необхідності цього процесу для підвищення рівня педагога в системі вирішення професійних завдань.

За визначенням багатьох дослідників, професійна рефлексія – це співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, що вимагає обрана професія. Вона являє собою єдність людського (здатність до самонавчання, аналіз причинно-наслідкових зв'язків, сумнівів, реалізації ціннісних орієнтацій, роботі над собою) та професійного (тобто застосування цих здібностей до важких умов і обставин професійного життя). Ці уявлення

розвиваються і допомагають людині сформулювати отримані результати, передбачити цілі подальшої роботи, скоректувати свій професійний шлях.

І.А. Зязюн зазначав, що викладач, для того щоб здійснювати рефлексивне керівництво студентами, має, перш за все, бути здатним керувати собою і через себе всіма компонентами педагогічної діяльності (мета, суб'єкт, об'єкт, засоби, результат) на підставі зворотного зв'язку усвідомлення мети діяльності і результатів її досягнення, бачення внутрішньої картини світу тих, кого навчають і того, як вони сприймають дії педагога, вибір оптимальних засобів впливу і коригування педагогічної позиції на підставі аналізу результатів відповідно до поставлених завдань [1, с.29-30].

О. Піскунова акцентує, що професійна педагогічна рефлексія пов'язана з особливостями педагогічної роботи, з власним педагогічним досвідом, переглядом його основ, перепроєктуванням способів педагогічних дій (в т.ч. в зв'язку з тенденціями, що складаються в сучасній освіті, соціокультурній політиці) [6, с.62-63].

Виділяють чотири основних аспекти дослідження рефлексії (перші два аспекти актуальні при вивченні колективних форм діяльності і процесів спілкування, а інші два – індивідуальних форм прояву мислення і свідомості) [4, с.15-16; 7]:

- *кооперативний* (знання про рольову структуру і позиційну організацію колективної взаємодії). Роль рефлексії полягає в розвитку взаємних стосунків, а необхідність у рефлексії виникає при бажанні передати інформацію партнерові по вирішенню проблеми;

- *комунікативний* (уявлення про внутрішній світ іншої людини і причини тих або інших її вчинків). В комунікативному аспекті увага акцентується саме на процесі взаємодії між партнерами, а рефлексія трактується також як усвідомлення індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню;

- *особистісний* (свої вчинки і образи власного «Я» як індивідуальності (не лише диференціація унікального людського «Я» («Я» - фізичне тіло, «Я» - біологічний організм); «Я» - суб'єкт творчості, «Я» - носій певної культури» та ін.), а й інтеграція «Я» в неповторну цілісність). Це побудова нових власних образів в результаті спілкування і активної діяльності;

- *інтелектуальний* (знання про об'єкт і способи дії з ним). Рефлексія розглядається як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією власні дії з вирішення завдання.

Професійна рефлексія педагога здійснюється за допомогою типових для усіх видів рефлексії дій:

- висловлення припущення про наявність у себе визначених якостей, мотивів, правильних і помилкових дій ("можливо", "може бути", "по-моєму", "варто припустити") чи про те, що можуть думати про них інші;

- сумніву ("сумніваюся", "не упевнена") (З цього приводу можна згадати давньогрецьке прислів'я «Віруючий щаслив, а сумніваючий мудр»);

- запитання самому собі («Що відбувається? В чому полягає моя роль? Що я роблю і для чого?»);

- установки на зміну поведінки і стосунків із студентами ("Треба бути вимогливішим") та ін.

Голландський педагог Ф. Кортхаген розглядає рефлексію як розумовий процес, спрямований на структурування та реконструювання досвіду, проблеми, наявного знання чи уявлень, та пропонує наступну модель рефлексивної діяльності педагога - *ALACT model* (за першими літерами слів, що означають етапи рефлексії): Action – дія, Looking back on the actions – погляд назад на вчинену дію, Awareness of essential actions - усвідомлення суттєвих аспектів, Creating of alternative methods of action – створення альтернативних методів дії, Trial – апробація нової дії.

ALACT часто називають рефлексивним колом, оскільки проектувальній діяльності педагога зміст кожного наступного етапу

визначається результатом попереднього. Знання та використання резервів з усвідомлення та зміни обмежень підводить педагога до переживання успіху в діяльності.

Розглянемо зміст кожного з етапів педагогічної рефлексії:

1. *Дія*. Цикл рефлексії розпочинається з конкретної дії. Ця дія може бути дуже простою (елементарною), на пример: привітання педагога на початку заняття або запитання студенту. Ця дія може бути і комплексною, наприклад: проведення ряду занять з конкретного предмету (скоріше це вже не просто дія, а саме досвід діяльності).

2. *Погляд назад на вчинену дію*. Рефлексія передбачає, що аналіз дії розпочинається вже у процесі її виконання. Найчастіше це відбувається, коли в самій дії було щось незвичайне чи поставлена мета не була досягнута, або, навпаки, мету досягнуто несподівано легко. Проводиться докладний, неупереджений, детальний опис складників елементів дії (ніби це робила відеокамера).

3. *Усвідомлення суттєвих аспектів*. На цьому етапі особливу увагу приділяють різним аспектам дії, встановленню взаємозв'язків між ними, виявленню причино-наслідкових зв'язків усередині дії.

4. *Створення альтернативних методів дії* відбувається як пошук і відбір інших, відмінних від реалізованих, способів досягнення поставлених цілей. Принципово важливим є не стільки вибір альтернативних методів, прийомів і форм, скільки їхня відповідність конкретній ситуації. На цьому етапі, очевидно, можливий пошук нових методів, якщо відомий до того моменту їхній набір є обмеженим і не дає можливість досягти мети.

5. *Апробація нової дії* – нова спроба досягти поставлену мету, що здійснюється новими засобами в новій ситуації. Таким чином, етап апробації нової дії починає новий цикл професійної рефлексії, коли після дії педагог звертає свій погляд назад, виокремлює суттєві моменти дії, продумує альтернативні дії, апробує дію, яка уявляється найбільш ефективною в даній

ситуації, і цикл знову розпочинається спочатку. Основні етапи рефлексії відображено в таблиці [6, с.64-65; 8, с.235-237].

Організація педагогічної рефлексії

Етап рефлексії	Питання для рефлексії	
1. Дія	Як Ви уявляєте ідеальну ситуацію взаємодії?	
2. Уявне повернення до дії чи ситуації, що припускає детальний її опис	Що Ви хотіли? Що Ви відчували? Що Ви робили?	Що хотіли ваші студенти? Що вони думали? Що вони відчували? Що вони робили?
3. Визначення найсуттєвіших рис ситуації. Виявлення суперечностей	Що здається Вам зараз найважливішим, суттєвим у ситуації взаємодії? Які суперечності Ви можете виявити? (наприклад, між думками та почуттями, між уявленнями про себе й тим, як Вас сприймають студенти, між описом Ваших дій і реальністю здійснення їх, між вербальною і невербальною поведінкою і т.д.).	
4. Визначення альтернативних способів дії, шляхів вирішення ситуації. Визначення найоптимальнішого способу дії	Які альтернативи можна запропонувати, щоб позитивно вирішити виявлені суперечності?	
5. Здійснення альтернативних способів дії	Як реалізувати альтернативи у практиці нового варіанту поведінки?	

І.А. Стеценко виділяє наступні компоненти в рефлексивній діяльності педагога:

- ✓ *Мотиваційно-цільовий* – потреба в рефлексивній діяльності, позитивне відношення та інтерес до удосконалення педагогічної рефлексії, усвідомлення цілей використання педагогічної рефлексії;
- ✓ *Когнітивно-операційний* – знання, що конкретизують теоретичні основи педагогічної рефлексії, професійні вміння педагога по здійсненню рефлексивної діяльності;
- ✓ *Афективний* – емоції, що супроводжують практичні дії педагога при здійсненні рефлексивної діяльності, відчуття впевненості в успіху;
- ✓ *Оціночний* – оцінка, самооцінка та контроль рефлексивної діяльності;
- ✓ *Морально-вольовий* – особисті якості, що сприяють ефективній рефлексивній діяльності [9].

Недостатня сформованість педагогічної рефлексії ставить педагога в залежність від зовнішніх обставин і впливів, перетворює його у виконавця, а педагогічна діяльність набуває процедурності та стереотипізації. Поштовхом до педагогічної рефлексії слугують ситуації, коли навчально-виховні впливи не дають позитивного результату і перед педагогом виникають завдання, що вимагають нестандартних рішень. Рефлексія як механізм професійного самовдосконалення та саморозвитку виявляється в здатності педагога займати аналітичну позицію по відношенню до себе і професійної діяльності.

Саме рефлексія дає педагогу змогу не тільки зрозуміти межі власного професійного досвіду, але й визначити його цінність для себе та педагогічної спільноти. У ситуаціях, які мають суттєві перешкоди в реалізації професійних завдань, рефлексія забезпечує пошук нового смислу та формування нових цінностей, що дозволяють долати професійні деформації, сприяють формуванню нових суб'єктних якостей педагога, є фактором професійного розвитку [10].

О. Карвців вважає, що рефлексії притаманні такі феноменологічні характеристики:

- 1) функція вдосконалення;

- 2) усвідомленість протікання рефлексивних процесів;
- 3) здатність рефлексії виступати в якості моменту розвитку будь-якої діяльності та її суб'єкта;
- 4) предметність, тобто спрямованість процесів рефлексії на певний ідеальний об'єкт свідомості (пам'ять, мислення, знання, стиль діяльності тощо) [11].

Г. Щедровицький вважає, що рефлексія актуалізується тоді, коли є труднощі, бар'єри діяльності або відсутність зразків діяльності, які дозволили б подолати цей бар'єр. Усвідомлення й аналіз попередньої діяльності, вихід з однієї позиції й перехід на нову позицію, зовнішню до попередніх вчень називається *рефлексивним виходом* [12, с.490]. Рефлексивний вихід необхідний для подолання труднощів у діяльності через мисленнєвий вихід за межі ситуації, яка виникла, тобто вихід полягає у зміні точки зору на ситуацію, в якій виникло утруднення, з внутрішньої на зовнішню, у виході за межі ситуації у позицію, що дозволяє проникнути в ситуацію й знайти спосіб її розв'язання.

Педагоги, що мають низький рівень особистісної рефлексії, часто не готові до аналізу своєї діяльності, рідко виділяють діяльність у її структурній розчленованості, тобто як предмет рефлексії. Викладачі з високим рівнем розвитку рефлексії вирізняються здатністю осмислювати свою професійну діяльність на теоретичному рівні й переносити отримані висновки безпосередньо на процес організації й здійснення освітнього процесу.

Можна виділити два прояви професійної рефлексії. Перший – це *зовнішня рефлексія* педагогом своєї професійної діяльності або власне професійне життя, за межі якого він не виходить. Другий – *внутрішня рефлексія*, тобто вихід за межі "буттєвої" свідомості, що включає не тільки новий свідомий професійний досвід, але і ціннісне осмислення своєї професійної діяльності. Якраз вихід на другий рівень професійної свідомості – внутрішню рефлексію – і відрізняє діяльність викладача, який розвивається, від того, який не розвивається.

Виділяються рівні рефлексії або ранги рефлексивних позицій педагога в системі професійної діяльності (критерієм для класифікації рефлексивних позицій виступає рівень сформованості професійної самосвідомості педагога, що виявляє його ціннісно-сміслове ставлення до професійної діяльності як до засобу, цілі або цінності) [4, с.119; 10, с.53-55; 13].

Нульовий або репродуктивний ранг рефлексії – педагог може доступно викласти, представити послідовність своїх педагогічних дій. Центральною фігурою педагогічної взаємодії є сам вчитель. Усі труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань він пов'язує із зовнішніми обставинами, не завжди оцінює актуальність і складність педагогічних проблем. На цьому рівні педагог вважає будь-яку педагогічну задачу такою, яку легко розв'язати; оцінює суб'єктивно (подобається – не подобається).

Перший або аналітичний ранг педагогічної рефлексії – педагог вміє проаналізувати свою педагогічну діяльність відповідно до того алгоритму, який освоїв на теперішній час. При цьому правильно використовує найбільш відомі категорії психолого-педагогічних наук, здійснює цілеспрямоване педагогічне спостереження, дослідницьку роботу, оцінює діяльність за її результатами. Труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань педагог пов'язує з порушенням ним технології роботи.

Другий або прогностичний ранг педагогічної рефлексії – педагог вміє самостійно вичленувати та сформулювати педагогічну проблему, адекватно оцінити її актуальність і складність; уміє вибрати методику аналізу педагогічного процесу з кількох відомих йому; використовує для аналізу педагогічної й навчальної діяльності загальнонаукові методи, наприклад, системний підхід. На основі проведеного аналізу намічає шляхи, методи та засоби педагогічного впливу. На цьому рівні професійна діяльність асоціюється з образом життя та повною самоактуалізацією особистості. Діяльність педагога має творчий характер, він виступає як автор власної технології організації навчально-виховного процесу, що акумулює

досягнення передового педагогічного досвіду та сприяє вияву всіх потенційних можливостей особистості того, кого навчають. Труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань педагог сприймає як можливість само змін і самовдосконалення. Саме цей рівень педагогічної рефлексії дозволяє виявити особистісний потенціал педагога та забезпечити оптимальні умови для педагогічної творчості.

Педагог, який вдало здійснює рефлексивну діяльність виявляється здатним до реалізації інновацій в педагогічній сфері. Найбільш цінними його якостями виявляються наступні:

- усвідомлення смислу і цілей освітньої діяльності у контексті актуальних педагогічних проблем сучасної школи;
- осмислена, зріла педагогічна позиція;
- уміння по-новому формулювати освітні цілі з предмета, певної методики, досягати і оптимально переосмислювати їх під час навчання;
- здатність вибудувувати цілісну освітню програму, яка враховувала б індивідуальний підхід до дітей, освітні стандарти, нові педагогічні орієнтири;
- здатність бачити індивідуальні здібності дітей і навчати відповідно до їх особливостей;
- уміння продуктивно, нестандартно організувати навчання й виховання, тобто забезпечити творення дітьми своїх результатів і, використовуючи інноваційні технології, стимулювати їх розвиток;
- володіння технологіями, формами і методами інноваційного навчання, яке передбачає уміння на основі особистого досвіду і мотивів вихованців бути співтворцем мети їх діяльності, зацікавленим і компетентним консультантом і помічником у співвіднесенні мети з результатом, використанні доступних форм рефлексії та самооцінки;
- здатність бачити, адекватно оцінювати, стимулювати відкриття та форми культурного самовираження вихованців;
- уміння аналізувати зміни в освітній діяльності, розвитку особистісних якостей вихованців;

– здатність до особистісного творчого розвитку, рефлексивної діяльності, усвідомлення значущості, актуальності власних інноваційних пошуків і відкриттів [14].

Отже рефлексія є одним із важливих чинників саморозвитку особистості взагалі і професійного розвитку зокрема. Педагогічна рефлексія - це система процесів, що забезпечує аналіз цілей, завдань, способів, прийомів і предметного змісту самої педагогічної діяльності та викликає трансформацію особистісного ставлення до себе та інших учасників педагогічної взаємодії. Педагогічна рефлексія активізується за наявності когнітивного конфлікту або гострого протиріччя, яке унеможливорює реалізацію педагогічних цілей педагогом наявними способами та знаннями. За допомогою рефлексії педагог має змогу не тільки зрозуміти межі власного професійного досвіду, але й визначити його цінність для себе та педагогічної спільноти. Педагогічна рефлексія забезпечує пошук нового смислу та формування нових цінностей, що дозволяє педагогу долати професійні деформації, є фактором його професійного розвитку. Рівень розвитку педагогічної рефлексії характеризується її рангом і визначається сформованістю професійної самосвідомості педагога. Осмислюючи власні духовні процеси, педагог нерідко критично оцінює негативні сторони свого внутрішнього світу, і саме це робить його здатним до самовдосконалення. Пізнаючи себе, педагог піднімається на щабель вище в своєму професійному розвитку, стає мудрішим, наближаючись до «Я» -ідеального.

Список літератури:

1. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. — 2-ге вид. допов. і переробл. — К.: Вища шк., 2004. — 422 с.
2. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат/ Под. ред Ю.Кулюткина, Г.Сухобской. – М.: Педагогика, 1990. – 104 с.

3. Митина Л.М. Управлять или подавлять: выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности педагога / Л.М.Митина. – М. : «Сентябрь», 1999. – 192 с.
4. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков : ПГПИ. – 2004. – 215 с.
5. Городиська О.М. Формування педагогічної рефлексії вчителя / О.М.Городиська // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філологія. Педагогіка. – 2015. - №6. – С.28-33.
6. Пискунова Е.В. Профессиональная педагогическая рефлексия в деятельности и подготовке педагога / Е.В.Пискунова // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия Психология. – 2005. – Вып. 1(45). - С.62-66.
7. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 31-40; Жирун О.А. Рефлексія як дефініція професійного становлення особистості / О. А. Жирун // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. - 2012. - № 1. - С. 98-101.
8. Солодка А. Теоретико-методичні засади кроскультурної взаємодії учасників педагогічного процесу учанків педагогічного процесу вищих навчальних закладів: дис. ... д. пед. наук / А.Солодка. - К., 2015. – 461 с.
9. Стеценко И.А. Развитие педагогической рефлексии в профессиональной подготовке учителя в условиях усвоения опыта педагогической деятельности: дис. ... канд. пед. наук / И.А.Стеценко. – Таганрог, 1998. – 228 с.
10. Мирошник О. Педагогічна рефлексія як чинник вияву творчого потенціалу особистості вчителя / О. Мирошник // Естетика і етика педагогічної дії. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип.2. – С.47-57.

11. Кравців О. Професійна рефлексія викладача та педагогічне спілкування: системно-структурний аналіз / О.Кравців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2010_82_1/kravciv.pdf

12. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М. : Шк.Культ.Полит., 1995. – 800с.

13. Мыхнюк М. И. Развитие рефлексивной культуры преподавателей специальных дисциплин строительного профиля / М. И. Мыхнюк // Вектор науки Тольяттинского гос. ун-та. Сер. : Педагогика и психология. – 2013. – Вып. 2 (13). – С. 222–225.

Тексти (конспект) лекцій з дисципліни «Педагогічна майстерність» для магістрів спеціальностей ФЕУ всіх форм навчання / Укл. І.М.Бондаревич.– Запоріжжя: ЗНТУ, 2014. – 78 с.